EPISTEMOLOGICAL STUDIES IN PHILOSOPHY, SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES
ISSN 2618-1274 (Print), ISSN 2618-1282 (Online)
Journal home page: https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/index

СОЦІАЛЬНІ НАУКИ

Володимир Олексійович Скворець
Виконуючий обов'язки завідувача кафедри соціології, доктор філософських наук, доцент, Запорізький національний університет, вул. Дніпровська, 33А, Запоріжжя, 69063, Україна

Volodymyr Skvorets
Acting Head of the Department of Sociology, Doctor of Philosophy, Associate Professor, Zaporizhzhia National University, Dniprovska str., 33A, 69063, Zaporizhzhya, 69063, Ukraine

E-mail: skvorets.v.o@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7558-0773

УДК: 316.658:[316.3:004] (477)

ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ В ЦИФРОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Received 23 October 2022; revised 25 November 2022; accepted 09 December 2022
DOI: 10.15421/342226

Анотація

Актуальність проблеми *розвитку соціологічного мислення в умовах цифровізації суспільства зумовлена процесом ускладнення суспільства, що потребує постійного підвищення здатності забезпечення адекватності соціального управління.* ***Предметом дослідження*** *є розвиток соціологічного мислення в пострадянському українському суспільстві.* ***Метою статті*** *є осмислення проблеми розвитку соціологічного мислення в умовах формування цифрового суспільства.* ***Методологія*** *дослідження проблеми розвитку соціологічного мислення ґрунтується на використанні системного, логічного, історичного, діалектичного і цивілізаційного підходів та методів.* ***Результати наукового дослідження****. Формування соціологічного мислення здійснюється на засадах теоретичних уявлень про цей феномен Е.Гідденса, Дж.Масіоніса, Ч.Міллса. Необхідність розвитку соціологічного мислення в сучасному світі зумовлена необхідністю впорядкування і убезпечення життя суспільства в умовах зростання впливу загроз, небезпек і ризиків. Соціологічне мислення – це мислення професійне, об'єктом якого є соціальне управління на всіх рівнях соціальної структури суспільства. Підготовка соціологів з високим рівнем соціологічного мислення потребує глибокого засвоєння конкретних джерел, що присвячені осмисленню соціальних реалій українського суспільства. Аналіз соціальних змін у пострадянському українському суспільстві засвідчує появу у ньому всіх основних рис, що характеризують його як «суспільство ризику». Формування інформаційно-комунікативного суспільства вимагає підготовки великих груп спеціалістів як у галузі інформаційно-комунікаційних технологій, так і в галузі соціально-гуманітарних технологій. Зростання інформаційних мереж і формування мережевого соціального порядку породжують нові можливості використання соціально-гуманітарних технологій як у конструктивному, так і деструктивному напрямку. Тому умовою збереження і розвитку суспільства постає наявність широкої соціальної групи, здатної забезпечити ефективне соціальне управління, що ґрунтується на соціологічному мисленні. На жаль, в сучасній Україні рівень соціологічного мислення ніким не вимірюється, тенденції його змін не відстежуються, а кількість професіоналів із високим рівнем соціологічного мислення є невідповідною тим викликам, перед якими опинилося пострадянське українське суспільство.* ***Практична цінність результатів*** *полягає в обґрунтуванні суперечності між станом розвитку соціологічного мислення студентів і необхідністю оновлення системи соціального управління з метою забезпечення її здатності бути адекватною загрозам, небезпекам, ризикам і викликам, перед якими опинилося наше українське суспільство*

Ключові слова*:* ***соціологічне мислення, українське суспільство, соціальні зміни, соціальні й гуманітарні технології, «суспільство ризику», інформаційно-комунікативне суспільство, Гейтленд, мережевий соціальний порядок, цифрове суспільство.***

THE PROBLEM OF THE DEVELOPMENT OF SOCIOLOGICAL THINKING IN A DIGITAL SOCIETY

Abstract

©В.О.Скворець , 2022. All rights reserved.

The relevance of the problem *of the development of sociological thinking in the context of the digitalization of society is due to the process of sophistication of society, which requires a constant increase in the ability to ensure the adequacy of social management.* ***The subject of the research*** *is the development of sociological thinking in the post-Soviet Ukrainian society.* ***The purpose of the article*** *is to comprehend the problem of the development of sociological thinking in the context of the formation of a digital society.* ***The methodology*** *for studying the problem of the development of sociological thinking is based on the use of systemic, logical, historical, dialectical and civilizational approaches and methods.* ***Scientific research results****. The formation of sociological thinking is carried out on the basis of the theoretical ideas about this phenomenon of E.Giddens, J.Masionis, C.Mills. The need to develop sociological thinking in the modern world is due to the need to streamline and ensure the life of society in the face of growing influence of threats, dangers and risks. Sociological thinking is professional thinking, the object of which is social management at all levels of the social structure of society. The training of sociologists with a high level of sociological thinking requires a deep assimilation of specific sources devoted to understanding the social realities of society. An analysis of social changes in the post-Soviet Ukrainian society indicates the appearance in it of all the main features that characterize it as a "risk society". The formation of an information and communication society requires the training of large groups of specialists both in the field of information and communication technologies and in the field of social and humanitarian technologies. The growth of information networks and the formation of a network social order give rise to new opportunities for the use of social and humanitarian technologies in both constructive and destructive directions. Therefore, the condition for the preservation and development of society is the existence of a broad social group capable of providing effective social management based on sociological thinking. Unfortunately, in modern Ukraine the level of sociological thinking is not measured by anyone, the trends of its changes are not tracked, and the number of professionals with a high level of sociological thinking does not correspond to the challenges faced by the post-Soviet Ukrainian society.* ***The practical value*** *of the results lies in substantiating the contradiction between the state of development of sociological thinking of students and the need to update the social management system in order to ensure its ability to be adequate to the threats, dangers, risks and challenges faced by our Ukrainian society.*

Key words*:* ***sociological thinking, Ukrainian society, social changes, social and humanitarian technologies, risk society, information and communication society, Gateland, network social order, digital society.***

Постановка проблеми.

Події та процеси, що розгорнулися в останні роки в Україні та світі, зокрема, пандемія коронавіруса, російське вторгнення в Україну, засвідчують, що дослідження українського суспільства як великої соціальної системи постає життєво важливим для майбутнього України. Саме тому до навчальних планів підготовки соціологів та суспільствознавців взагалі необхідно включити соціальне знання, яке попереджає про загрози, небезпеки та ризики, перед якими опинилося наше суспільство. Безпековий аспект стосується ключового завдання в підготовці соціолога – розвитку соціологічного мислення. Чомусь в умовах цифрового суспільства в освітній політиці «розсіялися» такі проблеми як розвиток мислення, розвиток особистості учня та студента. Навіть у початковій школі, за законом про освіту, школяр уже не учень, а здобувач. Але ніхто не може відповісти на питання про те, що він може сам здобути без вчителя: Навчитися читати? Чи писати? Чи може рахувати? Я вже не говорю про те, що для того, щоб стати особистістю, необхідно обов'язково навчитися мислити, що є основою для формування світогляду людини. Без світогляду людина не здатна повною мірою проявити себе особистістю, вона примітивізується і перетворюється на споживача, який імітує здобувача. Саме знецінення соціальної ролі вчителя як суб'єкта, який забезпечує відтворення не лише особистості учня, але й соціальних груп, спільнот і народів, на тлі масової цифровізації суспільства невідворотно перетворює переважну більшість людей на споживачів. У наш час розвиток мислення тих, хто навчається, постає не лише як педагогічна проблема, але й соціологічна. В цьому контексті важливою проблемою постає розвиток соціологічного мислення в умовах цифровізації суспільства.

Аналіз досліджень і публікацій.

Теоретичні уявлення про сутність феномена соціологічне мислення і зміст поняття, що його позначає, знайшли відображення в роботах відомих соціологів Е.Гідденса [Гидденс 1999], Дж.Масіоніса [Масионис 2004], Ч.Міллса [Миллс 2001] та ін. Уявлення про соціологічне мислення створюють підґрунтя для осмислення його ролі в житті суспільства, а також визначення факторів, що впливають на розвиток соціологічного мислення в пострадянському українському суспільстві. Одним із ключових напрямів розвитку соціологічного мислення є визначення основних джерел соціально-гуманітарних знань про українське суспільство, які необхідно використовувати в процесі підготовки соціолога. Розвиток інформаційно-комп'ютерних технологій зумовлює зміну як структури, так і специфіки функціонування суспільства. В умовах широкої інформатизації суспільства відбуваються соціальні зміни, що породжують проблеми, загрози і виклики, адекватність реагування на які визначальною мірою залежить від стану розвитку соціологічного знання і мислення.

Мета даної статті – осмислення проблеми розвитку соціологічного мислення в умовах формування цифрового суспільства.

Ця мета реалізується в наступних завданнях:

– проаналізувати підходи видатних соціологів до розуміння змісту поняття соціологічне мислення;

– визначити умови і фактори, що впливають на розвиток соціологічного мислення студентів у пострадянському українському суспільстві;

– визначити роль соціологічного мислення в українському суспільстві в умовах його цифровізації.

Обговорення проблеми.

Підходи видатних соціологів до розуміння змісту поняття соціологічне мислення.

Соціологічне мислення постає як складний соціальний феномен, роль якого полягає в забезпеченні певного рівня комунікації та соціального управління.

Розглядаючи розвиток соціологічного світогляду, соціолог Е.Гідденс зазначає, що навчання соціологічному мисленню означає розвиток сили уяви. Вивчення соціології не може проходити як рутинний процес отримання знань. Соціолог – це людина, яка здатна звільнитися від безпосередніх особистісних обставин. Робота соціолога, за виразом Ч.Міллса, залежить від «соціологічної уяви». На думку Е.Гідденса, соціологічна уява – це здатність «відсторонитися» від певної рутини нашого повсякденного життя, щоб подивитися на неї по-новому. Для прикладу випивка чашки кави як фрагмент поведінки з соціологічної точки зору розкриває чимало різних аспектів життя людини. Кава має символічне значення як один із щоденних соціальних ритуалів. Кава є наркотик, що містить кофеїн, котрий здійснює стимулюючий вплив на мозок. За чашкою кави стоїть ціла мережа складних соціальних та економічних відносин (виробництво, доставка, продаж тощо), що охоплюють дуже багато взаємодій на глобальному рівні. Вивчення цих взаємодій є важливим завданням соціології [Гидденс 1999: 34].

«Розвиток соціологічної уяви означає використання матеріалів не лише соціології, але й антропології (вивчення традиційних суспільств) та історії. Антропологічний напрям надзвичайно важливий для розвитку соціологічної уяви, тому що дозволяє нам побачити калейдоскоп різних форм соціального життя. Порівнюючи їх із нашим власним життям, ми більше дізнаємося про унікальні особливості нашої поведінки. Історичний напрям соціологічної уяви настільки ж фундаментальний: ми зможемо осягнути особливу природу нашого сучасного світу тільки в тому випадку, якщо порівняємо його з минулим. Минуле – це дзеркало, вдивляючись у яке, соціолог може зрозуміти теперішнє. В кожному з цих випадків мається на увазі «відстороненість» від наших власних звичаїв та звичок – для більш глибокого їх розуміння» [Гидденс 1999: 35]. Е.Гідденс зазначає, що соціологія «не тільки допомагає нам аналізувати існуючі типи соціального життя, але й дозволяє побачити «можливе майбутнє», що відкрите для нас. Вільне прагнення соціологічної думки дає можливості проникнути в сутність не лише того, що відбувається, але й того, що

може відбутися, якщо ми будемо діяти певним чином. Наші спроби впливати на майбутнє виявляться марними, якщо вони не будуть базуватися на розвинутому соціологічному розумінні існуючих тенденцій» [Гидденс 1999: 35].

Отже, Е.Гідденс розглядає соціологічне мислення, соціологічну уяву, соціологічне розуміння як складові соціологічного світогляду, складові діяльності соціолога, що забезпечують його здатність піднятися до осмислення «типів соціального життя».

Дж.Масіоніс обґрунтував своє розуміння соціологічного мислення. Він зазначає, що важливіший урок, який ми отримуємо при вивченні соціології полягає в тому, що «соціальний світ спрямовує наші дії і наш життєвий вибір, як пори року впливають на вибір одягу та зайнятості». Він стверджує, що соціологія – це систематичне вивчення людського суспільства. Серцевина її – особлива точка зору, що називається «соціологічний підхід». Дж. Масіоніс зазначає, що Пітер Бергер розумів під соціологічним підходом уміння бачити загальне в одиничному, а також вважав, що соціологи виявляють спільні взірці в поведінці окремих людей. Хоча кожна людина є унікальною, суспільство примушує людей діяти тим чи іншим чином. Крім того, в будь-якій окремо взятій країні воно по-різному впливає на різні категорії людей (на жінок інакше, ніж на чоловіків; на багатих не так, як на бідних; на дітей – не так, як на дорослих). Ми переходимо до соціологічного мислення, коли усвідомлюємо, яким чином загальні категорії, під які ми потрапляємо, формують наш особистий життєвий досвід [Масионис 2004: 24-25].

Дж.Масіоніс зазначає: «На перших порах застосування соціологічного підходу рівнозначне вмінню бачити незвичайне в банальному. Соціологічна спрямованість розуму означає відмову від розхожої ідеї, нібито поведінка людини попросту обумовлена її рішенням щось учинити. Ні, соціологічний підхід бореться за незвичне уявлення, згідно якому суспільство формує наші життя» [Масионис 2004: 26].

На думку Дж.Масіоніса, в нашому повсякденному житті звернення до соціологічного підходу дає низку переваг. По-перше, він допомагає нам оцінити істинність здорового глузду. Якщо визнати, що людина – господар власної долі, то легко приписати деяку перевагу особливо успішним людям, а тих, чиї досягнення скромніші, вважати неповноцінними. Соціологічний підхід змушує нас сумніватися в істинності подібних переконань, і в тому випадку, коли очевидною є відсутність істинності, – розібратися, чому ці думки так міцно вкорінені. По-друге, соціологічний підхід допомагає нам оцінити як можливості, які надає нам життя, так і перепони. Соціологічне мислення приводить нас до розуміння того, що в такій грі, якою є життя, ми самі робимо ставки, але масть визначає суспільство. По-третє, соціологічний підхід дозволяє нам бути активними членами суспільства. Оцінка будь-якого аспекту соціального життя – незалежно від того, яка ваша мета – означає виявлення соціальних сил і оцінку наслідків їх діяльності. По четверте, соціологічний підхід допомагає нам жити у світі різноманіття. Зазвичай люди схильні вважати свій власний спосіб життя «правильним», «природним», «кращим». Соціологічний підхід змушує нас критично оцінювати відносні переваги та недоліки будь-якого способу життя, в тому числі й нашого власного [Масионис 2004: 35-36]. Отже, Дж.Масіоніс розуміє соціологічне мислення як здатність людини усвідомлювати вплив соціального світу на її життєвий досвід та її долю.

Ч.Міллс констатує: «Той, хто має соціологічну уяву, здатний розуміти, який вплив мають історичні сили на внутрішній стан і життєвий шлях людей. Вона дозволяє пояснювати, як у бурхливому потоці повсякдення у людей часто формується хибна свідомість щодо своїх соціальних позицій. У цьому вирі подій виявляє себе устрій сучасного суспільства, який формує психічний склад людей. … Першим результатом соціологічної уяви і першим уроком заснованої на ній соціальної науки є розуміння того, що людина може осягнути набутий життєвий досвід і вивірити власну долю лише тоді, коли визначить своє місце в контексті цього часу, що вона може дізнатися про свої життєві шанси лише тоді, коли зрозу-

міє, які вони у тих, хто перебуває в однакових умовах» [Миллс 2001: 9]. Отже, соціальний устрій суспільства як конкретний вираз соціального простору і соціального часу є визначальним чинником впливу на життєвий досвід і долю людини.

«Жодне соціальне дослідження, якщо воно не звертається до проблем людського життя, історії та їх взаємодії в суспільстві, не може виконати завдання, що стоять перед авторами. Яких би спеціальних питань не торкалися класики суспільної думки, якою б вузькою чи, навпаки, широкою не була картина соціальної реальності, що вивчається ними, кожен, хто ясно усвідомив перспективи своєї роботи, знову і знову ставить перед собою три групи питань.

1. Що є структура досліджуваного суспільства загалом? Які її основні елементи та взаємини між ними? Чим структура суспільства, що вивчається, відрізняється від інших типів соціального порядку? Яку роль грають ті чи інші особливості даної структури в процесі її відтворення та зміни?

2. Яке місце посідає це суспільство в людській історії? Якими є механізми його зміни? Які його місце та роль у розвитку всього людства? Який вплив має той чи інший елемент структури досліджуваного суспільства на відповідну історичну епоху і що в цьому елементі, своєю чергою, обумовлено історично? У чому полягає суть конкретної історичної епохи? У чому її відмінність з інших епох? Які характерні для неї способи «творення» історії?

3. Які соціальні типи переважають у суспільстві і які переважатимуть? Який відбір вони проходять і як формуються, як набувають волі або піддаються пригніченню, стають сприйнятливими чи байдужими? Які типи «людської натури» розкриваються в соціальній поведінці та характері індивідів, які живуть у певному суспільстві в цю епоху? І який вплив має на «людську натуру» кожна конкретна особливість досліджуваного суспільства?» [Миллс 2001: 10].

Таким чином, у роботах видатних соціологів розвиток соціологічного мислення постає як рефлексія соціальної реальності, джерелом якої постає взаємозв'язок життєвого досвіду людини із функціонуванням суспільства та інших соціальних систем, що входять до його складу. Наведені вище моделі теоретичних уявлень про соціологічне мислення глибоко розкривають сутність цього феномена, але при цьому залишається поза увагою один дуже важливий його аспект. В історії соціальні зміни в суспільстві завжди супроводжувалися появою нових явищ і процесів, що породжували загрози і небезпеки для конкретної особи, соціальної групи, спільноти, народу, нації, а іноді, й усього людства. Необхідність розвитку соціологічного мислення в сучасному світі зумовлена процесом ускладнення суспільства, що потребує постійного підвищення здатності забезпечення адекватності соціального управління, спрямованого на впорядкування та убезпечення життя суспільства в умовах зростання впливу загроз, небезпек і ризиків.

Умови та фактори, що впливають на розвиток соціологічного мислення студентів у пострадянському українському суспільстві.

Розвиток соціологічного мислення, як і мислення взагалі, відбувається в процесі комунікації соціальних суб'єктів у контексті життєдіяльності суспільства на кожному етапі його історичного розвитку. В пострадянський період в Україні відбулося відродження соціологічної науки, що спричинило потужний поштовх розвитку соціологічного мислення. Склалася спільнота професійних соціологів, які забезпечують потреби органів державної влади та місцевого самоврядування, правоохоронних органів і галузей економіки, структур бізнесу і комерції, засобів масової інформації та аналітичних центрів. Роль носіїв соціального знання і соціологічного мислення полягає в забезпеченні стійкості функціонування суспільства, убезпечення його від руйнівних впливів та збереження його цілісності, формування оптимістичної перспективи його майбутнього. На жаль, не всі названі критерії в сучасному українському суспільстві були забезпечені, а тому постає питання про фактори, що впливають на розвиток соціологічного мислення в ньому.

Науковці визнають: у професійній діяльності соціолога переплітаються соціальне та соціологічне мислення, яке є складовою компонентою першого. В історико-професійному аспекті соціальне мислення – це різновид людського мислення, що продукує нерозчленовані, синкретичні знання про людину й суспільство виключно споглядальним або теоретичним шляхом. Об'єктом соціального мислення є соціальний світ людини і вона сама. Найважливішими характеристиками соціального мислення є творення ним соціальних учень та відсутність емпіричного рівня досліджень. У процесі розвитку соціальне мислення втрачало синкретизм, у ньому виникали різні види професійного мислення, зокрема і соціологічне. На відміну від соціального соціологічне мислення в історичному аспекті – професійний вияв мислення соціального, його особлива форма, що зумовлена професійно-дослідницькою діяльністю соціолога. Соціологічне мислення – це особливий спосіб інтелектуального освоєння соціальної реальності, який проявляється і реалізується через конкретні стилі думання, кожен із яких визначається своїм гносеологічним потенціалом, понятєво-термінологічним словником, картиною зображення реальності, типом її розуміння [Зорько 2009: 25-26].

Здатність соціологічного бачення явищ і процесів, що відбуваються в суспільстві, досягається засобами професійного соціологічного мислення і постає тією перевагою професійного соціолога, якою він володіє, на відміну від пересічного громадянина, який оволодів лише соціальним мисленням. Тому для забезпечення належного рівня підготовки соціологів, починаючи з освітнього рівня бакалавра, необхідно в освітньому процесі враховувати наведену вище специфіку взаємозв'язку соціального і соціологічного мислення. Розуміння логіки розвитку соціального мислення як закономірного, необхідного підґрунтя для соціологічного мислення, актуалізує перед викладачами соціології таку проблему, як постійне виявлення пробілів у знаннях, що пов'язані з соціальним мисленням, і заповнення їх. Вже на першому курсі виявляється, що не всі студенти розуміють зміст таких понять як «економіка», «політика», «держава», «культура» тощо. Доводиться їм пояснювати, для чого необхідно розуміти зміст поняття «економіка». Без його розуміння незрозумілим і невизначеним для них залишається зміст низки понять: «економічна діяльність», «економічні явища», «економічні процеси», «економічні відносини», «економічна влада», «економічна боротьба», «економічна система», «економіст», «економічний устрій», «економічна криза» тощо, без яких неможливо зрозуміти устрій та функціонування соціальних систем.

Навіть студенти старших курсів не завжди розуміють для чого їм потрібні соціологічні знання. Це свідчить про той факт, що майбутні соціологи ще не усвідомили основні напрями та завдання в діяльності соціолога, а також професійну специфіку соціологічної діяльності. Доводиться пояснювати таким студентам, що без соціологічного знання є неможливим ефективне соціальне управління на всіх рівнях соціальної взаємодії: починаючи від управління самим собою, своїм життєвим шляхом, своєю долею, до управління такими об'єктами як команда, група, колектив, і далі – до управління громадою, населеним пунктом, регіоном і міжрегіональним рівнем, а потім – об'єктами державного, національного рівня, а комусь із них можливо доведеться стати причетним до управляння на міжнародному чи глобальному рівні.

На всіх цих рівнях можливості залучення до соціального управління конкретної особи значною мірою визначатимуться її здатністю до соціального та соціологічного мислення. Складовими соціального управління, незалежно від рівня, на якому воно здійснюється, постають такі напрямки професійної діяльності соціолога як соціальна діагностика, соціальне прогнозування, соціальне проектування, соціальне планування, соціальне програмування, а також соціальна аналітика. Саме ці складові є тим орієнтиром, на який має бути спрямований освітній процес, що забезпечує умови розвитку соціологічного мислення.

В сучасному світі склалися різні підходи до розуміння соціологічної науки та ролі соціологічного знання в житті суспільства. Науковці звертають увагу на особливостях

формування соціологічного знання в Європі та США: якщо в Європі соціологічна думка зосереджувала увагу на аналізі великих соціальних систем і структур, тобто на вивченні в цілому суспільства, то соціологія в США завжди більше тяжіла до вивчення мікросвіту – малих соціальних груп, соціальних верств і спільностей [Соціологія 1998: 19]. Зазначені напрями розвитку соціологічного знання не лише визначили специфіку його змісту, але й особливості соціологічного мислення.

Розвиток соціології в пострадянській Україні характеризується наявністю як першого, так і другого підходу. Аналізу українського суспільства як великої соціальної системи присвячені публікації науковців Інституту соціології НАН України, серед яких чільне місце займає дослідження «Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін» різних років, зокрема видання 2013 р. [УС 2013]. Особливої уваги заслуговує книга В.. Тарасенка та О.О.Іваненко «Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма)» [Тарасенко 2004], в якій зміни в пострадянському українському суспільстві аналізуються засобами соціотехнологічного підходу. В осмисленні трансформаційних змін в українському суспільстві чільне місце займають книги М.О. Шульги «Дрейф на узбіччя. Двадцять років суспільних змін в Україні» [Шульга 2011] та «Збій соціальної матриці» [Шульга 2018]. Для розуміння характеру змін у нашому суспільстві не втратила свої актуальності книга М.А.Павловського «Стратегія розвитку суспільства: Україна і світ (економіка, політологія, соціологія)» [Павловський 2001]. Значний внесок до скарбнички знань про сучасне українське суспільство зробили С.Б.Кримський і Ю.В.Павленко, зокрема в книзі «Цивілізаційний розвиток людства» [Кримський 2007], а також у монографіях спільно з Ю.М.Пахомовим. У книзі «Суспільство без довіри» [Общество без доверия 2014] охарактеризовано кризу суспільної довіри, що розгорнулася в 2013р., коли влада належала режиму В.Януковича. Найбільш актуальною в наш час є колективна монографія науковців Інституту соціології НАН України «Українське суспільство в умовах війни. 2022» [Українське суспільство 2022], зміст якої присвячено осмисленню тих змін, що відбулися в житті та суспільній свідомості нашого суспільства в умовах масштабного російського вторгнення в Україну.

На мою думку, названі та інші роботи цих авторів дійсно входять до інтелектуального фонду вітчизняного суспільства. Переконаний у тому, що до цього фонду відносяться сотні й навіть тисячі інших книг. Що ж для мене є визначальним критерієм для того, щоб віддати цим книгам пріоритет серед інших досліджень у сучасному суспільствознавстві? Головна мета науки – пошук істини, створення нового знання, а от значимість будь-якого наукового знання, на мою думку, визначається тим, як воно попереджає соціальних суб'єктів (людину, соціальну групу, спільноту, народ, суспільство, людство) про ті загрози, перед якими вони опинилися. Поряд із матеріальним та духовним виробництвом у житті суспільства перед людьми постійно постає проблема забезпечення (створення, виробництва, оновлення, збереження) безпечних умов життєдіяльності. Названі автори виявилися найбільш переконливими для мене у питанні про загрози, небезпеки та ризики, перед якими опинилося пострадянське українське суспільство як на загальнонаціональному, так і на глобальному рівні. Саме тому наукові здобутки постають неоціненним джерелом знань про сучасне українське суспільство, які вкрай необхідні для розвитку соціологічного мислення дослідників.

З 2000р. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України здійснює моніторинг громадської думки щодо проблем освіти та заходів з її реформування. Його дані відображають стан і динаміку розвитку освіти, її здобутки і проблеми. Суперечливість процесів, що відбуваються у сфері освіти, засвідчують відповіді на запитання «Як змінився за роки незалежності загальний освітній рівень населення України?»: підвищився – 22% (серед освітян – 30%); знизився – 29% (серед освітян – 27%); не зазнав суттєвих змін – 32% (серед освітян – 30%) (інші відповіді випадають на альтернативу «важко відповісти»). При цьому частка респондентів, на думку яких

освітній рівень населення знизився, порівняно з 2013р. зменшилася на 10%, серед освітян – на 7%. Цілком доступною для всіх громадян України вважають якісну освіту лише 6% опитаних; скоріше доступною, ніж недоступною – 27%, скоріше недоступною, ніж доступною – 33%; зовсім недоступною – 26%. В доступності якісної освіти загалом сумніваються близько 60% українців, хоча кількість таких респондентів має тенденцію до зменшення (порівняно з тим же 2013р. їх поменшало на 14%) [Національна доповідь 2016: 35-36]. Ці дані про оцінку громадянами доступу до якісної освіти і динаміку зміни освітнього рівня населення наочно засвідчують, що освітня галузь України ще не змогла подолати кризу.

Соціологи зазначають, що існує низка міжнародних моніторингових досліджень якості освіти, спрямованих на порівняння наявного рівня знань серед учнів і студентів з різних дисциплін та на різних етапах навчання. Серед них є дослідження, які здійснюються Міжнародною асоціацією оцінки освітніх досягнень IEA (International Association of Evaluation of Educational Achievements): міжнародне дослідження якості читання та розуміння тексту PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study), якості математичної та природничої освіти TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study), якості громадянської освіти ICCS (International Civic and Citizenship Education Study). Під егідою Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) здійснюється програма оцінки освітніх досягнень учнів PISA (Programme for International Student Assessment). Україна не бере участі в жодному із зазначених проектів, окрім TIMSS (з 2007р.), позбавляючи і політиків, і управлінців, і громадян можливості достеменно знати і розуміти процеси соціальної диференційованості освітніх можливостей, механізми відтворення освітньої нерівності в Україні на тлі інших, європейських країн, а відтак сумнівними видаються перспективи ефективного реформування галузі освіти [Оксамитна 2009: 13]. Ігнорування керівництвом освіти України цих міжнародних моніторингових досліджень позбавляє державну владу, наукову спільноту та громадськість можливості отримати об'єктивні показники розвитку мислення та інших компетентностей школярів та студентів. Таке відношення владних структур до оновлення освіти та проблеми розвитку мислення засвідчує повну невідповідність освітньої політики держави потребам розвитку інформаційно-комунікативного суспільства в Україні.

Роль соціологічного мислення в українському суспільстві в умовах його цифровізації.

Дослідники інформаційно-комунікативного суспільства визначають: наше науково-освітнє середовище своєчасно не помітило, що з появою комп'ютера в світі суттєво змінилися фундаментальні уявлення про освіту. Вона почала визначати темпи розвитку світу, а за володіння ринками освіти розпочалася небачено жорстка боротьба. Інформація і знання стали всеохоплюючим багатством – нематеріальним активом розвитку націй і держав. Лише за умов розуміння цього у нас може з'явиться надія, що працюючи в захищеному інформаційно-комунікаційному просторі ми будемо здатні конкурувати в науково-освітній діяльності, уникаючи деіндустріалізації, впроваджуючи свої та запозичені інноваційні ідеї в науково-освітню діяльність, тобто будемо здатні вистояти у XXI столітті і постійно оновлювати тренди свого розвитку в науці, освіті, промисловості, сільському господарстві тощо [Філософія інформаційно- 2016: 185]. Зміна ролі освіти в житті суспільства та перетворення її на визначальний чинник адаптації населення та перебудови соціальних інститутів в умовах цифровізації суспільства постає фактором зростання потреби у спеціалістах, які володіють соціологічним мисленням, для вирішення різноманітних завдань на різних рівнях соціального управління.

«Ситуація змушує по новому і більш прискіпливо оглянути і всю проблематику підготовки кадрів для інформаційно-комунікаційної діяльності, тобто, для створення, зберігання і ефективного використання інформаційних ресурсів. Аналітика, як наука і вид трудової діяльності, тут, без сумніву, є для нас найбільш критичною. В циклах управління будь-якими процесами вона більш за все вимагає активної

розумової високопрофесійної праці, а тому опанування в системі освіти знань про технології стратегічного аналізу інформації, включаючи і роботу автоматизованих мережевих інформаційно-керуючих комплексів і систем, стає виключно важливим завданням для національної науки і освіти» [Філософія інформаційно- 2016: 188]. За цих умов актуалізується питання про роль «фізиків» і «ліриків» у житті суспільства. Якщо підготовка працівників інформаційно-технологічної сфери в Україні забезпечується на досить високому рівні, про що свідчить їхня затребуваність на міжнародному ринку праці, то підготовленість громадян у галузі соціально-гуманітарного знання постійно знижується. Це обумовлено такими чинниками: по-перше, постійно відбувається зниження кількості годин, що виділяються на вивчення філософії, соціології, політології, економіки, психології; по-друге, змінилося відношення школярів і студентів до освіти, а тому значна їхня кількість не стільки реально задіяна в освітньому процесі, скільки імітує цю діяльність; по-третє, суспільство, в якому реальний статус людини визначається не її освітою, працею, професійними здобутками, а кількістю наявних грошей, де товаром є дипломи про освіту і посади, не здатне спрямувати більшість школярів та учнів на досягнення власних високих освітніх результатів.

Функціонування інформаційного суспільства проявляється органічним взаємозв'язком двох сторін життєдіяльності: одну сторону, саме ту, що змінила сам характер суспільства, становлять інформаційно-комп'ютерні технології; друга сторона соціальна, або точніше назвати соціально-безпекова, охоплює зміни в життєдіяльності соціальних суб'єктів, що зумовлені як поширенням інформаційно-комп'ютерних технологій, так і умов існування, життєдіяльності та безпеки створюваного ними соціокультурного середовища.

Аналізуючи теорії «суспільства ризику» В.В.Кривошеїн зазначає, що відправна теза У.Бека полягає в тому, що «сучасні ризики не можна зрозуміти за допомогою якоїсь однієї системи знання, тому що вона не в змозі оцінити реальні, сукупні небезпеки для життєдіяльності людей. У явищі ризику відбувається синтез реального і віртуального» [Кривошеїн 2009: 95]. Отже, сама природа «суспільства ризику» постає як виклик суб'єктам соціального управління, що виявляє їхню здатність володіти соціальними і гуманітарними технологіями діагностики ризиків, аналітики їх моделей, прогнозування наслідків ризиків, проектування, програмування та планування засобів та механізмів управління ризиками. Всі названі аспекти управління ризиками здатні забезпечити лише добре підготовлені спеціалісти із соціологічним мисленням.

Поширення масової інформатизації різних верств суспільства постає об'єктивним процесом, що кардинально змінює засади функціонування цього суспільства, структуру і характер соціальних відносин, засоби впорядкування та збереження суспільства. В.В.Кривошеїн зазначає, що теорія «суспільства ризику» У.Бека ґрунтується на трьох основних положеннях. По-перше, у ній запропонований перегляд основної моделі суспільства. Якщо нормативним ідеалом минулих епох була рівність, то нормативний ідеал суспільства ризику – безпека. Соціальний проект суспільства набуває чітко негативного і захисного характеру: не досягнення «гарного», як раніше, а запобігання «найгіршому». В ньому система цінностей «нерівноправного суспільства» заміщується системою цінностей «небезпечного суспільства». По-друге, у суспільстві ризику виникають нові соціальні сили, що зламують старі соціальні перегородки, а в результаті виникатимуть спільності «жертв ризиків», а їхня солідарність на ґрунті занепокоєння й страху може породжувати потужні політичні сили. По-третє, суспільство ризику політично нестабільно. Постійне напруження і страх небезпек розгойдують політичний маятник від загальної апатії й цинізму до непередбачуваних політичних дій. Недовіра до існуючих політичних інститутів й організацій зростає. Нестабільність і недовіра періодично викликають у суспільстві пошук точки опори – «твердої руки». Найважливішою властивістю сучасної епохи стає невизначеність. Вона, по-перше, означає, що ризик – це завжди подія або явище з невизначеними наслідками. Подвійність будь-якого рішення,

поєднання отримання будь-якого блага з нанесенням можливо ще більшого збитку, виходить у суспільстві ризику на перший план. По-друге, невизначеність і подвійність суспільства ризику обумовлені рефлективністю цього суспільства, руйнуванням традиційного підґрунтя (тобто індустріального суспільства) і перебудовою суспільства на нових основах» [Кривошеїн 2009: 95-96].

Хто як не висококваліфіковані соціологи, які володіють ґрунтовними соціальними знаннями, мають соціологічне мислення, що доведене до високого рівня, здатні здійснювати науковий супровід управління сучасним суспільством в умовах його інформатизації, забезпечуючи його цілісність, упорядкованість та безпеку?

Ігнорування правлячими колами України напрацювань соціологічної науки призвело до нерозуміння тих процесів, суперечностей, загроз, ризиків і небезпек, що супроводжували в пострадянську епоху українське суспільство. Українські соціологи В.І.Тарасенко та О.О.Іваненко, стверджують, що XX вік – це вік соціальної експериментalістики, конструктивістської апробації деяких соціальних концепцій та вчень XIX ст., зокрема й марксизму, застосування останнього як соціальної технології побудови позбавленого історичних аналогів суспільства. Реалізація соціотехнологічного, експериментalістського підходу в історичній творчості XX ст. засвідчила принципову можливість управління соціальним розвитком людства. Політичні сили, котрі явили себе новітніми архідемократичними соціотехнологами, цю можливість зрозуміли у такий радикалістський спосіб: мовляв конструювати історію й управляти нею можна абсолютно за будь-яку ціну та будь-якою мірою – аж до штучної зміни її вектора на протилежний. Чи не тому учинено на теренах колишнього СРСР соціально-історичний реверс, коли те, що утверджувалося в ньому впродовж більшої частини віку (соціалізм) раптом почали заперечувати наприкінці століття, вважаючи, що розвалом радянського соціалізму поставлено хрест взагалі на соціалізмі. Проте цей експериментальний курс виявився далеко не у всьому доцільним і позитивним. У соціальному плані його кваліфікують як деструктивну модель ринкової трансформації, що буквально розтрощила соціальну сферу суспільства [Тарасенко 2004: 7-8].

Далі дослідники оцінили наслідки цієї моделі трансформації суспільства в Україні. Вони констатують: «експеримент перервав лінію розвитку України, що утверджувалася в XX столітті, і надав українському суспільству проміжних, транзитивних характеристик, перетворивши його на маргінальний соціум, історично невизначений у своєму русі між вихідною і якоюсь незнаною, але бажаною і гаданою кінцевою якістю. Саме ситуація загальної соціально-історичної невизначеності українського суспільства й досі не дає йому змоги самоідентифікуватися як з огляду на тип наявного в ньому соціуму, так і в плані соціальної перспективи (моделі майбутнього)» [Тарасенко 2004: 9].

Отже, ще у 2004 році вітчизняні соціологи зафіксували наявність в українському суспільстві всіх тих ознак, які засвідчують, що воно перетворилося на «суспільство ризику»: на нього поширилася система цінностей «небезпечного суспільства»; в ньому не лише виникли нові соціальні сили, але й спільності «жертв ризиків»; воно стало політично нестабільним.

Як же спрямувати розвиток соціологічного мислення на осмислення реалій «суспільства ризику» в Україні, що зазнає кардинальних змін в умовах цифровізації?

Джошуа Купер Рамо написав книгу «Сьоме почуття», в якій наведено нове осмислення історичних сил, що потрясають світ змінами в цифрову епоху, а також того, як світові лідери, бізнес та кожна людина може з ними впоратися. Автор зазначає, що ця книга – це оповідь про нові передчуття, які він назвав Сьомим почуттям. Якщо Шосте почуття Ніцше було підлаштоване під світ індустріальної сили, що змінюється, то Сьоме почуття призначено для нашої епохи тотальних комунікацій, тобто світу мереж, які обплутують і всебічно визначають наше життя взагалі. Суть цієї книги полягає в тому що кожна із важливих проблем (фінансові мережі, бази даних ДНК, мережі штучного інтелекту, терористичні ме-

режі та мережі наркоторгівлі) має одну й ту ж проблему: мережеві комунікації. Зрозумівши, як вони працюють, ми можемо почати формувати свою епоху, замість того, щоб бути використовуваним нею. Тепер нам треба виробити власне передчуття. Тому, що все, що не налаштовано у відповідності до епохи мереж – наша політика, наша економіка, наша національна безпека, наша освіта, – розколеться на частини під впливом інформаційних комунікацій [Рамо 2017: 17].

Для позначення ролі комунікаційних мереж у сучасному світі Джошуа Купер Рамо ввів поняття «Гейтленд». Він зазначає, що тепер наш світ перебудовується у новий порядок і Могутність виражається у видозміні всіх внутрішніх або зовнішніх кордонів. Якщо в попередні епохи Могутність визначалася завоюванням територій, то «в наш час влада формується в будівництві та контролі обмежених закритих просторів – Гейтлендів» [Рамо 2017: 248]. Науковець зазначає, що тепер на арену виходить Нова Каста, яка контролює мережі, від яких ми залежимо. Члени Нової Касти володіють не тільки і не стільки можливістю безумовного управління видимими системами комунікацій, що оточують нас. Ні, вони управляють незрівнянно більш значимими джерелами сили. Рішення про форму комп'ютерного ходу, про пошукові алгоритми, про структуру цифрової валюти, про правила зміни ДНК – все це буде здійснено представниками Нової Касти, яка працює значною мірою за межами машин, корпорацій та урядів, яких ми знаємо і яких ми регулюємо. Найбільш важливі речі, що відбуваються в нашому житті, залишаються в секреті. Освіта і формування мас людей, що наділені таким генієм, визначатиме різницю між тими країнами, які будуть успішними, і тими країнами, які безнадійно відстануть [Рамо 2017: 186, 192].

Отже, визначальним чинником соціальних змін у цифрову епоху постає мережева спільнота, названа Новою Кастою. Ця спільнота формує мережеві простори – Гейтленди. Доступ до цих мережевих просторів уподібнюється образу «воріт», що не лише відкривають кожній особі світ мереж, де є нові можливість реалізувати свій потенціал, але й залучення до цих мереж означає потрапляння в залежність від цього світу. Проте можливості користуватися перевагами цих мереж матиме не кожна людина і, навіть, не кожна держава.

Дослідник зазначає, що «наш вік буде характеризуватися «розпадом і творенням». Руйнування багатьох старих ідей та інститутів, на які ми колись покладалися, будівництво нових, створених для різних механізмів влади. Сьоме почуття, з допомогою якого можна відчути, як працюють мережі, що поєднується з баченням історичного процесу, політики і філософії, дозволило б нам зрозуміти природу цієї динаміки. Воно показало б нам, що дезінтеграція не є ознакою хаосу або непередбаченою несподіванкою, навіть якщо це виглядає саме так від самого початку. Скоріше, це могло б означати великий творчий проєкт. Da po, da li, як сказали б китайці – «Великі руйнування і велике будівництво», – кожна складова пов'язана із поширенням мережевих сил. Натиск, удар, тріщина. А потім кордони Гейтленду. Це нові структури, утворені глобальними комунікаціями. Фінансові ринки – Гейтленд. Країни, які обмінюються інтелектуальною власністю, є Гейтлендами. Fasebook, Google або хмарні сервіси є Гейтлендами. Ці огороджені «воротами» світи, на які тепер ми покладаємося, щоб, у свою чергу, обмінюватися інформацією і вивчати все, починаючи з фотографії з відпустки до медичних даних, залучають до свого «кругообігу» мільярди людей або трильйони датчиків, мікросхем або перемикачів. Ми бачили, що інформаційні мережі потребують кордонів Гейтленду, тому що це робить їх більш ефективними. Опинитися в середині Гейтленду, як ми вже бачили, означає забезпечити собі переваги світлової швидкості стискання часу. Все що завгодно тепер відбувається швидше. І ми знаємо, що опинитися поза певним Гейтлендом означає бути відрізаним від комунікацій» [Рамо 2017: 271].

Соціальні зміни, що зумовлені інформатизацією суспільства, фактично, зумовлюють формування незвичного мережевого соціального порядку. «Організація жорсткого, ретельного контролю кордонів Гейтленду означає будівництво і розвиток безпечних, ретельно продуманих об'єднань для управління всім:

від торгівлі до кіберінформації та наукових досліджень» [Рамо 2017: 273]. «Мережі, що форматовані на принципах Гейтденду, працюють швидше, ніж абсолютно відкриті. Вони забезпечують не лише безпеку, але й проявляють свій вплив: ціна виключення із Гейтленду фінансів або інформації буде надзвичайно високою. Дотримуйтесь досвіду формування високотехнологічного ринку, в якому одиничними успішними компаніями визначається розвиток усієї галузі. Як ми вже бачили, це відбувається тому, що інформаційні мережі забезпечують більший успіх лідируючим системам. Але розробка, побудова і використання подібних систем вимагають бачення усієї картини нового порядку, холоднокровної напруги в роботі, щоб досягти бажаного результату» [Рамо 2017: 275]. Отже, організація і впорядкування комунікаційних мереж в умовах інформаційного суспільства вимагає широкого залучення спеціалістів високої кваліфікації, які володіють соціологічним мисленням.

Ще одна, дуже важлива, думка про соціальну сторону змін суспільства в цифрову епоху. «Індивідуальне шифрування не може захистити наше приватне життя. Мобільність не забезпечить нашу приватну свободу. Швидкість не убезпечить нас. Ми повинні дивитися глибше. Ми повинні розвивати новий інстинкт, той, що призначений для того, щоб зробити нас більш людяними, а не тільки більш технологічними» [Рамо 2017: 329]. Зробити людей більш людяними можуть гуманітарії, які спираються на конструктивні соціально-гуманітарні технології.

Висновки.

Дослідження проблеми розвитку соціологічного мислення в цифровому суспільстві дає підстави для таких висновків:

1. Формування соціологічного мислення здійснюється на засадах теоретичних уявлень про цей феномен Е.Гідденса, Дж.Масіоніса, Ч.Міллса. Необхідність розвитку соціологічного мислення в сучасному світі зумовлена процесом ускладнення суспільства, що потребує постійного підвищення здатності забезпечення адекватності соціального управління, спрямованого на впорядкування та убезпечення життя суспільства в умовах зростання впливу загроз, небезпек і ризиків.

2. На відміну від соціального мислення, об'єктом якого є соціальний світ людини і вона сама, соціологічне мислення є мисленням професійним, об'єктом якого є соціальне управління на всіх рівнях соціальної структури суспільства.

3. Для підготовки соціологів з високим рівнем соціологічного мислення необхідно зорієнтувати студентів на глибоке засвоєння низки джерел, що присвячені осмисленню соціальних реалій українського суспільства.

4. В сучасному українському суспільстві як рівень мислення школярів та студентів, так і рівень соціологічного мислення не вимірюється, а тенденції його змін не відстежуються.

5. Формування інформаційно-комунікативного суспільства в Україні ставить на порядок денний необхідність підготовки досить великої кількості спеціалістів як у галузі інформаційно-комунікаційних технологій, так і в галузі соціально-гуманітарних технологій, тобто професіоналів з високим рівнем соціологічного мислення.

6. Аналіз соціальних змін у пострадянському українському суспільстві засвідчує появу у ньому ще з 90-х років XX століття всіх основних рис, що характеризують його як «суспільство ризику». Забезпечення збереження цілісності, стійкості та розвитку суспільства, якому притаманні всі ознаки «суспільства ризику», можливо лише шляхом створення потужного корпусу управлінців, які володіють високим рівнем соціологічного мислення.

7. Величезні темпи зростання інформаційних мереж, формування Гейтлендів і мережевого соціального порядку породжує нові можливості соціально-гуманітарних технологій впливати на безпеку суспільства, а цей вплив може мати як конструктивний, так і деструктивний характер. За цих умов завдання збереження і розвитку суспільства вимагає наявності в ньому досить широкої соціальної групи, здатної забезпечити ефективне соціальне управління, що ґрунтується на соціальному знанні та соціологічному мисленні.

Перспектива подальшого аналізу проблеми полягає у виявленні нових проблем, шляхів і засобів розвитку соціологічного мислення в України.

Бібліографічні посилання

Гидденс, Э. (1999). *Социология*. М.: Эдиториал УРСС.

Зорько, В. (2009). Гносеологічна характеристика стилів соціологічного мислення класичного періоду. *Соціальні виміри суспільства: зб. наук. праць*, 1(12), 25-36. [Електронний ресурс]. Режим доступу: (дата звернення 25.09.22) http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/28815/02-Zorko.pdf?sequence=1

Кривошеїн, В.В. (2009). *Політична ризикологія: епістемологічний статус, предметна сфера, аналітичні інструменти: монографія*. Дніпропетровськ: Інновація.

Кримський, С.Б., Павленко, Ю.В. (2007). *Цивілізаційний розвиток людства*. К.: Вид-во «Фенікс».

Масионис, Дж. (2004). *Социология*. СПб.: Питер.

Миллс, Ч. (2001). *Социологическое воображение* / Пер. с англ. О.А.Оберемко. Под общ.ред. Г.С.Батыгина. М.: NOTA BENE.

Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні. (2016). К.: Педагогічна думка.

Общество без доверия. (2014). К.: Ин-т социологии НАНУ.

Оксамитна, С.М., Васильченко, А.А. (2009). Соціальна диференціація освітніх можливостей за результатами міжнародного проекту PISA: досвід для України. *Наукові записки НаУКМА*. Т.96. *Соціологічні науки,* 13-21. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/3973 (дата звернення 28.09.22)

Павловський, М.А. (2001). *Стратегія розвитку суспільства: Україна і світ (економіка, політологія, соціологія)*. К.: Техніка.

Рамо, Джошуа Купер (2017). *Седьмое чувство. Под знаком предсказуемости: как прогнозировать и управлять изменениями в цифровую эпоху* / пер. с англ. Э.Ибрагимова, А.Рудницкой. К.: Форс Украина.

Соціологія: підручник для вищої школи. (1998). Київ-Харків.

Тарасенко, В.І., Іваненко, О.О. (2004). *Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма)*. К.: Ін-т соціології НАНУ.

Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. (2013). К.: Ін-т соціології НАНУ.

Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія. УСВУВ (2022). К.: Ін-т соціології НАНУ. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf (дата звернення 20.09.22)

Філософія інформаційно-комунікативного суспільства: теоретико-методологічний контекст: монографія. (2016). Запоріжжя: ЗДІА.

Шульга, М. (2018). *Збій соціальної матриці: монографія*. К.: Ін-т соціології НАН України.

Шульга, М.О. (2011). *Дрейф на узбіччя. Двадцять років суспільних змін в Україні*. К.: ТОВ «Бізнесполіграф».

References

Filosofiia informatsiino-komunikatyvnoho suspilstva: teoretyko-metodolohichnyi kontekst: monohrafiia [Philosophy of information and communication society: theoretical and methodological context]. (2016). Zaporizhzhia: ZDIA. (in Ukrainian)

http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/3973 (in Ukrainian)

https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/maket-vijna...2022dlya-tipografiivse.pdf (in Ukrainian)

Hyddens, Э. (1999). *Sotsyolohyia* [Sociology]. M.: Эdytoryal URSS. (in Russian)

Krymskyi, S.B., Pavlenko, Yu.V. (2007). *Tsyvilizatsiinyi rozvytok liudstva* [Civilization development of humanity]. K.: Vyd-vo «Feniks». (in Ukrainian)

Kryvoshein, V.V. (2009). *Politychna ryzykolohiia: epistemolohichnyi status, predmetna sfera, analitychni instrumenty* [Political rhysicology: epistemological status, subject area, analytical tools]*:* monohrafiia. Dnipropetrovsk: Innovatsiia. (in Ukrainian)

Masyonys, Dzh. (2004). *Sotsyolohyia* [Sociology]. SPb.: Pyter. (in Russian)

Mylls, Ch. (2001). *Sotsyolohycheskoe voobrazhenye* [The Sociological Imagination]. Per. s anhl. O. A. Oberemko. Pod ob.red. H.S.Batyhyna. M.: NOTA BENE. (in Russian)

Natsionalna dopovid pro stan i perspektyvy rozvytku osvity v Ukraini [National update about the country and

prospects for the development of education in Ukraine]. (2016). K.: Pedahohichna dumka. (in Ukrainian)

Obshchestvo bez doveryia [Society without trust]. (2014). K.: Yn-t sotsyolohyy NANU. (in Russian)

Oksamytna, S.M., Vasylchenko, A.A. (2009). Sotsialna dyferentsiatsiia osvitnikh mozhlyvostei za rezultatamy mizhnarodnoho proektu PISA: dosvid dlia Ukrainy [Social differentiation of educational opportunities according to the results of the international PISA project: experience for Ukraine]. *Naukovi zapysky NaUKMA*. T.96. *Sotsiolohichni nauky,* 13-21. Retrieved September 28, 2022 from

Pavlovskyi, M.A. (2001). *Stratehiia rozvytku suspilstva: Ukraina i svit (ekonomika, politolohiia, sotsiolohiia)* [Strategy for the development of society: Ukraine and the world (economics, political science, sociology)]. K.: Tekhnika. (in Ukrainian)

Ramo, Dzhoshua Kuper. (2017). *Sedmoe chuvstvo. Pod znakom predskazuemosty: kak prohnozyrovat y upravliat yzmenenyiamy v tsyfrovuiu эpokhu* [The Seventh Sense: Power, Fortune, and Survival in the Age of Networks]. Per. s anhl. Э.Ybrahymova, A.Rudnytskoi. K.: Fors Ukrayna. (in Russian)

Shulha, M. (2018). *Zbii sotsialnoi matrytsi* [Failure of the social matrix]*: monohrafiia*. K.: In-t sotsiolohii NANU. (in Ukrainian)

Shulha, M.O. (2011). *Dreif na uzbichchia. Dvadtsiat rokiv suspilnykh zmin v Ukraini* [Drift to the side. Twenty years of social changes in Ukraine]. K.: TOV «Biznespolihraf». (in Ukrainian)

Sotsiolohiia: pidruchnyk dlia vyshchoi shkoly [Sociology: textbook for higher school]. (1998). Kyiv-Kharkiv. (in Ukrainian)

Tarasenko, V.I., Ivanenko, O.O. (2004). *Problema sotsialnoi identyfikatsii ukrainskoho suspilstva (sotsiotekhnolohichna paradyhma)* [The problem of social identification of Ukrainian society (socio-technological paradigm)]. K.: In-t sotsiolohii NANU. (in Ukrainian)

Ukrainske suspilstvo 1992-2013. Stan ta dynamika zmin. Sotsiolohichnyi monitorynh [Ukrainian society 1992-2013. Status and dynamics of changes. Sociological monitoring]. (2013). K.: In-t sotsiolohii NANU. (in Ukrainian)

Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny. 2022 [Ukrainian society in the conditions of war. 2022]: *Kolektyvna monohrafiia*. (2022). K.: In-t sotsiolohii NAN Ukrainy. Retrieved September 20, 2022 from

Zorko, V. (2009). Hnoseolohichna kharakterystyka styliv sotsiolohichnoho myslennia klasychnoho periodu [Gnoseological characteristics of the styles of sociological thinking of the classical period]. *Sotsialni vymiry suspilstva: zb. nauk. prats,* 1(12), 25-36, Retrieved September 25, 2022 from http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/28815/02-Zorko.pdf?sequence=1 (in Ukrainian)